

Rimantas Balsys – daktaras, Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas, Baltų kalbotyros ir etnologijos katedros profesorius.

Moksliniai interesai: etnologija, mitologija, folkloristika.

Adresas: Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda (darbo).

Tel. (8 ~ 46) 398 501 (darbo).

El. paštas: rimantas.balsys@ku.lt.

Rimantas Balsys – Ph.D., Professor at the Department of Baltic Linguistics and Ethnology, Dean of the Faculty of Humanities, Klaipėda University.

Research interests: ethnology, mythology, folklore.

Address (office): Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda.

Tel. (office): (8 ~ 46) 398 501.

E-mail: rimantas.balsys@ku.lt.

Rimantas Balsys

Klaipėdos universitetas

APIE BALTIŠKAS TEOFANIJAS¹

Anotacija

Šiame straipsnyje, remiantis XIII–XVII a. rašytinių šaltinių ir XIX–XX a. tautosakos kūrinių (ypač sakmių) teikiama informacija, siekiama nustatyti, kokia ikirikščioniškuoju laikotarpiu ir bent du šimtmečius po krikšto galėjo būti dievų ir žmonių akistata, ar apsirėikšdavo kariam ir žemdirbiams dievai, kokie žinomi, įmanomi rekonstruoti tokio apsirėikškimo būdai, laikas, vieta bei kitos aplinkybės.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: baltų mitologija, dievai, teofanija.

Abstract

This article, based upon information provided in written sources from the 13th to 17th centuries and on works of folklore from the 19th and 20th centuries (especially myths and legends passed orally), attempts to determine the state of affairs that prevailed between gods and men in the pre-Christian period and for at least two centuries after conversion to Christianity, and whether there were known deities who appeared to soldiers and farmers whose manner, time, place and other aspects of revelation are possible to reconstruct.

KEYWORDS: Baltic mythology, Gods, Theophany.

¹ Straipsnio parengimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties nr. LIT-5-1).

Įvadas

Daugelyje religijų daugiau ar mažiau žinomas ir visokiomis formomis liudijamas dievų apsireiškimas tikintiesiems. Nė vienas, susipažinęs su Homero ar Hesiodo veikalais, negalėtų nepastebėti laisvo dievų bendravimo su žmonėmis. Epinėse poemose dievai bendrauja su žmonėmis dienos metu (puotauja, dalyvauja karo žygiuose, kelionėse jūromis), kartais pasirodo pakeitę savo išvaizdą, apsireiškia kokiais nors savo galios ženklais².

Šiam reiškiniui, t. y. apsireiškimui, apibūdinti tyrinėtojai vartojo ir vartoja įvairius terminus – teofanija, kratofanija, hierofanija, epifanija, inkarnacija. Išvardytų terminų galimų formuluočių įvairovės, tarpusavio santykių, vartojimo konteksto šiuokart plačiau neanalizuodami, apsiribosime pažymėdami, jog kiekviena teofanija drauge gali būti ir epifanija³, hierofanija⁴, kratofanija⁵, inkarnacija⁶, o pati teofanija (gr. *theophaneia*) yra religijotyros sąvoka, reiškianti dievybės pasirodymo, apsireiškimo pasauliui ir žmonėms aktą⁷. Kartais šis apibrėžimas dar papildomas teiginiais, jog tas dieviškų būtybių apsireiškimas galimas ne tik žmogaus, bet ir gyvulio ar

² Homeras. *Odisėja*. Iš graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1979; Homeras. *Iliada*. Iš graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas Vilnius: Vaga, 1981; Hesiodas. *Teogonija*. Iš senosios graikų kalbos vertė, paaiškinimus parašė bei vardų rodyklę sudarė Audronė Kudulytė-Kairienė. Baigiamąjį straipsnį parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 2002.

³ Epifanija (gr. *epiphaneia*) – pasirodymas, apsireiškimas: 1. Krikščioniškosios teofanijos pavadinimas. 2. Kristaus Apsireiškimo šventė, krikščionių švenčiama 01 06. Pasak Naujojo Testamento, Kristaus apsireiškimai buvo trys: gimimas, krikštas Jordano upėje, kai Dievas paskelbęs jį savo sūnumi, ir pirmasis stebuklas, įtikinęs mokinius, jog Kristus yra Dievas. Vakarų bažnyčioje epifanija išplito kaip šventė, apėmusi visus tris Kristaus apsireiškimus (*Religijotyros žodynas*. Sudarytojas Romualdas Petraitis. Vilnius: Mintis, 1991, 115). Šis terminas vartotas jau antikoje ir reiškė vieno iš dievų pasirodymą mirtingiesiems arba tiesiog dieviškąją didybę.

⁴ Hierofanija (gr. *hieros* – šventas + *phainein* – rodytis) – šventybės pasirodymas, apsireiškimas; jos rodomosi būdas. Terminą religijotyroje išplatino M. Eliade (žr. Mírcea Eliade. *Šventybė ir pasaulietiškumas*. Iš prancūzų kalbos vertė Petras Račius. Vilnius: Mintis, 1997, 8–9); dar žr. prieiga internetu: <http://en.wiktionary.org/wiki/hierophany> (žiūrėta 2013 04 22).

⁵ Kratofanija (gr. *kratos* – jėga + *phainein* – reikštis) – kiekvienas antgamtinės jėgos pasireiškimas, aktualizacija. Yra vienas iš kiekvienos hierofanijos ir teofanijos aspektų. Terminą išplatino M. Eliade (*Religijotyros žodynas*. Sudarytojas Romualdas Petraitis. Vilnius: Mintis, 1991, 198).

⁶ Inkarnacija (lot. *incarnatio* – įsikūnijimas) – dievybės įsikūnijimas žmoguje (pvz., Dievo Jėzaus pasirodymas žmogaus pavidalu).

⁷ *Religijotyros žodynas*. Sudarytojas Romualdas Petraitis. Vilnius: Mintis, 1991, 376.

kitu pavidalu⁸, kad tai dievo pasirodymas žmogaus, angelo pavidalu ar per gamtos stichijas⁹ ir panašiai.

XIX–XX a. pradžios folklorinių personažų, kurie, kaip žinoma, radosi iš senųjų baltų dievų, pavidalai, jų pasirodymo laikas, vieta yra gana plačiai aptarti J. Balio, N. Vėliaus¹⁰, A. J. Greimo¹¹, N. Laurinkienės¹², R. Tatariūnienės¹³ ir kitų tyrinėtojų darbuose, o senųjų lietuvių ir prūsų dievų pasirodymo žmonėms būdai, apsimėškimo laikas, vieta ir kitos aplinkybės, remiantis XIII–XVII a. rašytiniais baltų mitologijos šaltiniais, iki šiol iš esmės tebėra menkai analizuota sritis. Kiek plačiau šia tema yra rašęs tik G. Beresnevičius. Aptariamajai temai reikšmingomis laikytinos bent dvi G. Beresnevičiaus išvalgos. Viena jų teigiama, kad dievai yra kitokypiški ir jų kitokybė neleidžia jiems bendrauti su žmonėmis tiesiogiai, t. y. „akis į akį“, todėl bendraujant dievams reikia išskirtinių objektų, šventų (kitoniškų) daiktų¹⁴; kita – konstatuojama, kad „ženklų, dievų buvimo pėdsakų buvo visur, juos galima skaityti iš paukščio skrydžio, perkūnijos ir žaibo, burtų kritimo, lapų šlamesio“¹⁵.

Įdėmiau patyrinėję ankstyvuosius (XI–XIII a.) baltų rašytinius šaltinius, teikiančius žinių apie baltų mitologiją ir religiją, galime pastebėti, kad teofanijos šviesą vis dėlto skleidžia ne visas regimasis pasaulis, o tik ypatingos jo vietos: šventieji akmenys, šaltiniai, kalnai ir medžiai (Perkūnkalniai, Perkūno akmenys, Dievo kalnai, krėsalai, stalai; ypatingi, keistai išaugę medžiai), gyvūnai (Perkūno oželis, baublys, apuokas, varnas, boružė (Dievo karvytė), žaltys, ožys); garsai (perkūnija, medžių ošimas, vandens čiurlenimas); atmosferos reiškiniai (perkūnija, saulės ar mėnulio užtemimas, krintančios žvaigždės, rūkas, lietūs, laumės juosta); kūrenamo auku-

⁸ *Tarptautinių žodžių žodynas*. Atsakingasis redaktorius V. Kvietkauskas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985, 486.

⁹ Prieiga internetu: <http://sr.artap.ru/theophany.htm>. Žiūrėta 2013 04 24.

¹⁰ Norbertas Vėlius. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimės. Laumės. Aitvarai. Kaukai. Raganos. Burtininkai. Viltakiai*. Vilnius: Vaga, 1977; Norbertas Vėlius. *Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.

¹¹ Algirdas Julijus Greimas. *Lietuvių mitologijos studijos*. Sudarė Kęstutis Nastopka. Vilnius: Baltos lankos, 2005.

¹² Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

¹³ Rita Tatariūnienė. Dievas, keliaujantis inkognito. *Liaudies kultūra*, nr. 1(76), 2001, 19–21.

¹⁴ Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių mitologija ir religija. Sisteminė studija*. Vilnius: Tyto alba, 2004, 84.

¹⁵ Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001, 33.

ro ženklai (ugnis, dūmai, kibirkštys, smilkalų kvapas); aukojamas maistas (kiek gausiai kurio nors patiekalo dievai ragauja) ir t. t.

Visi išvardytieji (taip pat ir neišvardytieji) reiškiniai suvokiami ne kaip gamtiniai procesai, o kaip dieviški, objektai – ne žmonių, o kaip pačių dievų kūrybos rezultatas, t. y. visi jie atnešti, supilti, nukritę iš dangaus ar atvirksčiai – dievų užkelti į dangų, dieviškų galių veikiami išstumti iš žemės ar išridenti iš jūros. Tinkamas pavyzdys čia – Teliavelio nukalta ir šviesą bei šilumą skleidžianti saulė, Perkūno užšaldyta Kuršių įlanka¹⁶. Gamtos reiškinų, garsų dievišką prigimtį įrodančių pavyzdžių rašytiniuose šaltiniuose tai pat apstu. Prisimintina čia S. Grunau kronika, kurioje rašoma, jog, kilmingiesiems susirinkus Rikojote į dievų šventę, „pakilo didelė audra su perkūnija ir žaibais, ir jie pamanė, kad jų dievas Perkūnas atjoja iš dangaus“; „naktį užėjo audra su griausmais ir žaibais, ir visi žmonės manė, kad jų dievas kalbasi su krivaičiu“¹⁷. Dar daugiau tokių pavyzdžių randame XIX–XX a. tautosakoje – padavimuose, sakmėse, tikėjimuose.

Net ir sutarus, kad ne visi, o tik kai kurie reiškiniai, objektai gali būti suvokiami kaip teofanijos, jų vis tiek raštijoje yra tiek daug, kad išsamiai aptarti visų viename straipsnyje nėra jokių galimybių. Tad apsiribosime vieno kito ryškesnio teofanijos pavyzdžio analize.

1. Teofanija – stabas

Jei, remdamiesi rašytiniais V a. pr. Kr. – XVII a. šatiniais, kuriuos esmingai papildė archeologiniai duomenys, pripažįstame tikimybę, jog seniesiems baltų dievams galėjo būti statomi antropomorfinio ar (ir) kitokio pavidalo dievų, mitinių protėvių atvaizdai (stabai)¹⁸, tai tokie stabai sykiu laikytini ir teofanijomis.

Religijų istorijoje pakankamai žinoma apie slaptus ritualus, kurie, kaip manyta, stabus, statulas „atgaivindavo“ ir į jų medžiaginį pavidalą įkeldavo, prikviisdavo ar sugražindavo dieviškąjį „buvimą“.

¹⁶ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 268, 306.

¹⁷ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*, t. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 96, 108.

¹⁸ Rimantas Balsys. Lietuvių ir prūsų dievų atvaizdai rašytinių šaltinių duomenimis. *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 1(87), 75–88.

Pavyzdžiui, „Egipte ir Mesopotamijoje dievų atvaizdai buvo gaminami ir atnaujinami prie šventyklų esančiose dirbtuvėse. Tačiau tik po sudėtingo ir slapta atliekamo pašventinimo ritualo mirtingųjų tvarinys tapdavo teofanija bei ryšio su transcendencija priemone. Naktinių apeigų metu statula atgaivinama: „atveriamos“ ausys, akys ir burna, kad dievas galėtų matyti, girdėti ir valgyti“¹⁹. Sirijos ir Artimųjų Rytų šventyklose kultinės dievų skulptūros buvo uždarytos arba uždangomis pridengtos nuo garbintojų akių. Tik tam tikromis dienomis jos iškeliaudavo į procesiją, nešamos neštuvais ar vežamos vežimu, kad procesiją stebinčias minias užlietų palaiminga epifanijos šviesa²⁰.

Panašiai, regis, galėtume interpretuoti ir XVI a. rašytos S. Grunau kronikos informaciją, jog trijų prūsų dievų stabai Rikojote nuo tikinčiųjų buvo slepiami už specialių užuolaidų. Niekas kitas, be vaidilų ir vaidilučių, kronikos autoriaus duomenimis, ten negalėjo pakliūti ir tik ypatingomis dienomis arba „atėjusiam paaukoti“ tas uždangas vaidilučiai atitraukdavo. Tiesa, neturime žinių apie baltiškų dievų stabų naudojimą kokiose nors procesijose (išskyrus gal tik Mato Pretorijaus regėtą apeigą su ožio kailiu ir žolynų puokšte²¹), tačiau vėlyvojo laikotarpio kalendorinių ir darbo švenčių elementai – Morės vežiojimas, kuršio nešimas ir pan., jei ir nelaikytini tiesioginėmis teofanijos apraiškomis ar teofanijų refleksijomis, tai bent jau jų parodijomis – tikrai.

Grįžę prie jau išsakytos pastabos, kad stabai arba figūriniai atvaizdai yra sukurti ne mirtingų žmonių rankomis, bet pačių dievų padaryti ir įteikti dievobaimingiems išrinktiesiems, galėtume atkreipti dėmesį ir į medžiagą – kiek su konkrečiu dievu yra susijusi jo pasirinkta medžio, akmens ar kito objekto rūšis; kokie kiti regimieji elementai (kreivumas, didumas, pėduotumas, Perkūno dažnai trunkomas ir pan.) dominuoja.

Bet kuriuo atveju antropomorfinio ar kitokio pavidalo stabas (akmuo, medis) veiksmingas ne kaip šventvietėje stovinti atsieta figūra, bet kaip sudedamasis apeigų elementas, reprezentuojantis dievo veiksmus. Jo pa-

¹⁹ Algis Uždavinys. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006, 170.

²⁰ Robin Lane Fox. *Pagonys ir krikščionys Viduržemio pasaulyje nuo antro amžiaus iki Konstantino atsivertimo*. Iš anglų kalbos vertė Mantas Adomėnas. Vilnius: Aidai, 2006, 126.

²¹ Žr. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, 254.

skirtis – liudyti ir perduoti dieviškąsias galias išrinktiesiems, o ne viešai rodyti savo „išvaizdą“²².

2. Teofanija „akis į akį“

Tokių teofanijų rašytiniuose šaltiniuose (ypač ankstyvuosiuose) nėra daug. Pirmuoju čia laikytinas Henrikas Latvys, XIII a. pradžioje rašytoje Livonijos kronikoje užfiksavęs vieno lyvio pasakojimą apie jo akistatą su dievu: „Aš mačiau lyvių dievą, kuris mums išpranašavo ateitį. Jo atvaizdas, išaugęs iš vieno medžio nuo krūtinės iki galvos, pasakė man, kad rytoj atžygiuosianti lietuvių kariuomenė“²³.

Iš pasakojime paminėtų atvaizdo detalių (galva, krūtinė) ir kalbos, kurią lyvis suprato, aišku, kad dievas pasirodė antropomorfiniu pavidalu. Šis aprašas dar įdomus ir tuo, kad atspindi vieną gerai religijų istorijoje žinomą – dievo medyje mitologemą (plg. Odinas, kabantis medyje, Kristus ant kryžiaus ir pan.).

XVI a. rašytos „Sūduvių knygelės“ autoriaus liudijimu, laivų dievas Bardaitis pasirodo jūrininkams didelio angelo, stovinčio jūroje, pavidalu. Į kurią nors pusę pasisukęs pūsdamas dievas Bardaitis apverčia ir paskandina laivus. To paties šaltinio duomenimis, žemės dievo Puškaičio, gyvenančio po šėivamedžiu, pagalbininkai markopoliai ir barstukai yra mažieji žmogeliai, kurie, tinkamai pavaišinti, prineša į kluonus javų ir patikimai juos saugo²⁴. Pirmieji trys teofanijos pavyzdžiai rodo, jog dievai ir jų pagalbininkai gali apsireikšti bet kurioje vietoje (miške, jūroje, valstiečio sodyboje), pasirodyti kariui (?), jūrininkui ar žemdirbiui.

Dar du dievų akistatos su žmonėmis atvejus aptinkame užfiksuotus XVI–XVII a. sandūros šaltiniuose. Vilniaus jėzuitų kolegijos 1600 m. ataskaitoje rašoma, jog „pas vieną ligos parblokštą kaimietį atėjo demonas, išvaizda panašus į dievą. Jis ėmė įtikinėti [kaimietį], kad šis, norėdamas susigrąžinti ankstesnę sveikatą, kasmet turįs jam paaukoti bokalą alaus ir

²² Jean-Pierre Vernant. *Mortals and Immortals. Collected Essays*. Edited Froma I. Zeitlin. Princeton: University Press, 1991, 316. Dar žr.: Algis Uždavinys. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006, 203.

²³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 286.

²⁴ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*, t. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 148–149.

penktadieniais susilaikyti nuo visokio darbo“²⁵. Atkreiptinas dėmesys į formuluotę „demonas, išvaizda panašus į dievą“. Turint omenyje, kad rašė katalikų vienuolis, šį tekstą, matyt, reikėtų suprasti taip: demonas – tai senojo tikėjimo dievas, kuris panašus į krikščionių Dievą, arba – demonas, kuris turėjo dievo požymių.

Vilniaus jėzuitų kolegijos 1604 m. ataskaitoje teigiama, kad vyrui, užmušusiam žaltį, pasirodo į juodą žmogų panaši būtybė ir grasina atkeršyti: „Kai šeimininkas tai padarė ir, užmušęs žaltį, po kurio laiko atėjo į sodą apžiūrėti savo bityno, viename avilyje pamatė kažkokią baisią juodą būtybę, panašią į žmogų, bjauriai iki ausų išvieptais nasrais, kreivai išverstomis akimis, – išvis tenai buvo kažkokia pragaro pabaisa. Apmirė iš siaubo šeimininkas, paskui, kiek atsitokėjęs, paklausė, kas ji ir ką ten daranti. Baidyklė atsakė: „Aš esu tas, kuris čia bus tol, kol tau atkeršys, kam savo namų dievaitį užmušei, ir dar labiau būsi persekiojamas, jeigu vėl nepradėsi duoti jam priklausančių aukų“²⁶.

Matome, jog iš XIII–XVII a. pradžios šaltinių žinomi vos penki tiesioginio kontakto su dievais ir jų pagalbininkais atvejai. Ir tie patys (išskyrus Livonijos kroniką) užrašyti jau po krikšto su senojo tikėjimo reliktais kovojusių autorių. Tačiau ir šitie pavieniai pavyzdžiai yra pakankamas įrodymas, jog tiesioginė (be tarpininkų) mirtingųjų ir dievų akistata baltams buvo žinoma, o dievai, taip pat ir žemesnio lygmens mitinės būtybės žmonėms apsirėikšdavo ne tik įvairiais ženklais, kaip teigė G. Beresnevičius, bet ir antropomorfiniu ar antropomorfiniam artimu pavidalu.

Iš XIII–XVII a. pradžios šaltinių žinomos informacijos patikimumą liudija ir XVII a. pabaigoje rašęs M. Pretorijus. Jo žiniomis, laumes žmonės laiko vandens nimfomis, tačiau „kaip senieji nadruviai sako, laumė esanti viskuo panaši į moterį, tiktai rankų plaštakos ir kojų pėdos esančios kiek plokščios“²⁷. Antropomorfinio pavidalo, M. Pretorijaus liudijimu, yra ir kaukai, arba požemio žmogučiai, bei aitvaras. Tik pirmieji „esą vos piršto dydžio“, o aitvaras „atrodąs panašiai kaip žmogus, tik su nežmoniškai didelėmis rankomis ir kojomis“²⁸.

²⁵ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*, t. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 628.

²⁶ Ten pat, 497.

²⁷ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVII amžius*, t. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, 229.

²⁸ Ten pat, 229.

Aptartų teofanijų refleksijų itin gausu XIX–XX a. pradžios tautosakoje. Antropomorfiniu pavidalu lietuvių folkloriniuose tekstuose regimas Perkūnas, Laumė, Laima, Kaukas, Aitvaras, Ragana, Velnias, Dievas.

Sakmėse Perkūnas žmonėms pasirodo kaip didelis rudabarzdis vyras (medžiotojas): „...ateina su muškietą ant peties rudabarzdis vyras medžiodamas...“; „Sutinka kitą medinčių, tokį jau didelį, kad galva ligi debesų“; „Ateina Perkūnas šviesiai apsirengęs, su obšro krepšiu, dvivamzde muškietą“²⁹; kaip senukas: medžiotojas perkūnijai griaudžiant nušovė juodą katiną, paskui sutiko „tokį senuką“, kuris padėjo ir padovanojo tris ypatingas „kalipkas“³⁰; juodas žmogus: sutiko „juodą žmogų“, kuris jam padėjo ir padovanojo ragą šatrų ir ragą parako; jaunikaitis: „Tuoju sutinka tokį jaunuolį...“; „Jaunikaitis gi kad pradėjo žmogeliui dėkoti...“; „Žmogelis suprato, kad tas jaunikaitis tai buvo Perkūnas“; ugninis milžinas: „Po to Perkūnas ugningo milžino lyg stulpo pavidalo, ugnies rūbais, abiejose rankose laikydamas po dvi dideles ilgas strėles, medžiotojui pasirodė...“³¹.

Laumės dažniausiai žmonėms pasirodo kaip merginos arba pagyvenusios moterys (periasi pirtyje, gyvena jaujoje, eina į atlaidus): „Vieną subatos vakarą, kada visi išsipėre, suvėja laumės pertis“³²; „Apsigyvens būdavo jaujoje ir verpia. Iš tenai niekaip jų išvaryti negalėdavo“; „...jos eidavo verpti pas tuos gaspadorius, kano jaujoje gyvendavo“³³; „Laumės eidavo į atlaidus, kaip ir kitos mergaitės“³⁴. Panašiai (kaip pagyvenusios moterys arba merginos) sakmėse pasirodo ir raganos³⁵, Laima (Laimės)³⁶.

²⁹ Jonas Balys. *Raštai*, t. 1. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, 49–50.

³⁰ Ten pat, 149, nr. 3, 4, 9.

³¹ Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, 87, 90.

³² *Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius*. Pirmą knygą. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993, 108; *Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius*. Antra knyga. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1995, 100, nr. 44.

³³ *Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius*. Antra knyga. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1995, 102, nr. 45, 46.

³⁴ Ten pat, 104, nr. 49.

³⁵ Norbertas Vėlius. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimės. Laumės. Aitvarai. Kaukai. Raganos. Burtininkai. Viltakiai*. Vilnius: Vaga, 1977, 67–69; 93–96; 148–153; 183; 220.

³⁶ Laimės sakmėse pasirodo vienos, dviejų arba trijų moteriškių pavidalu: „Viduryj nakties įėja kelias labai gražiai apsitaisiusias moteriškes, šukavos sava geltonus, kaip auksas

Velnius, tų pačių sakmių duomenimis, žmonėms dažniausiai pasirodo taip pat antropomorfiniu pavidalu³⁷ – jaunikaičiu, ponu, medinčiu: „...velniai eidavo į visokius susirinkimus <...> su mergomis šokdavę <...> Jie būdavo labai gražūs jaunikaičiai...“³⁸; „Ale atvažiuoja ponas – o tai buvo velnias...“³⁹; „beeidamas sutiko medinčių. Tas buvo žaliai apsirėdęs, o tai buvo velnias“⁴⁰.

Sakmėse Dievas vaikšto po žemę pasivertęs seneliu; elgeta; pakeleiviu⁴¹: „ėjo Dievas senelis per pasaulį“; „Dievas, pasivertęs elgeta ir vaikščiodamas pas žmones, užėjo kartą į vienus namus...“; „Vieną kartą ėjo per žmones Dievas, pasivertęs keleiviu“; „...viena senutė pavalgdydino pavargusį elgetą, kuris, kaip vėliau paaiškėjo, buvo Dievas“; „Vieną kartą užėjo pas ūkininką elgeta ir paprašė duonos“⁴². Būtent plačiai žinomas sakmių Dievas Senelis, P. Tarasenos manymu, bus nulėmęs ir akmenų, vadinamų „Dievo pėdomis“, atsiradimą⁴³. Beje, ne tik lietuvių sakmių Dievas, bet ir daugelyje senųjų mitologijų (graikų, germanų, kitų indoeuropiečių) kai kurie dievai, nenorėdami būti atpažinti, pasirodo senelio pavidalu, vaizduojami vienakiais, aklais, šlubais (toks graikų Plutonas, germanų Odinas, prūsų Patulas⁴⁴).

Visais atvejais aiškiai regimas žmonėms apsireiškiančių dievų ir mitinių būtybių kitoniškumas (dievas – pusiau medis ir pusiau žmogus, milžiniškas angelas, maži žmogeliukai, gražūs jaunikaičiai, į dievą panašus demonas, senelis ar elgeta; didelis medžiotojas, ugninis milžinas ir t. t.). Antropomorfinis ar jam artimas dievų ir mitinių būtybių pavidalas – tai jų gebėjimas pasirodyti žmogui būtent tokiu pavidalu, kuris žmogui būtų

žibančius plaukus“ (*Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius*. Antra knyga. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1995, 97, nr. 41).

³⁷ Norbertas Vėlius. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987, 41–43.

³⁸ *Iš gyvenimo vėlių bei velnių. Surinko Jonas Basanavičius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, 380, nr. 7.

³⁹ Ten pat, 388, nr. 32.

⁴⁰ *Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius*. Pirmą knyga. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993, 117.

⁴¹ Jurgis Elisonas. Dievas Senelis. *Mūsų tautosaka*, t. 9. Red. prof. Krėvė Mickevičius. Kaunas, 1935, 3–6.

⁴² *Mūsų tautosaka*, t. 9. Red. prof. Krėvė Mickevičius. Kaunas, 1935, 137–159.

⁴³ Petras Tarasena. *Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius, 1958, 23.

⁴⁴ Norbertas Vėlius. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987, 165.

suprantamas ir jo pernelyg netrikdytų, o sykiu ir prabilti į žmogų jam suprantama kalba. Tačiau išlaikytas regimas kitoniškumas byloja, jog šitaip, anot N. Kardelio, „dievai žymi savo dieviškumą ir patį dievybės apsisireiškimo žmogui faktą, taip pat pabrėžia savo viršenybę prieš žmones“⁴⁵.

3. Teofanija per sapną

Dar vienas bendravimo su dievais būdas – susitikti su jais, klausytis jų patarimų miego metu per sapną. Iš rašytinių šaltinių žinoma, jog su dievais per sapną bendravo egiptiečiai, graikai, hetitai, semitai⁴⁶. Bendravimas su dievais per sapną žinomas iš Senojo Testamento. Antai Saulius „teiravosi Viešpaties, bet tasai jam neatsakė nei per sapnus, nei per kunigus, nei per pranašus“⁴⁷. Samuelis miega šventykloje ir klauso Viešpaties žodžių⁴⁸. Nuo I a. pr. Kr. išlikę Asklepijo sukeltų sapnų aprašymai, iš Plutarcho žinome apie šešiolikos kvapų mišinį (Epidauro smilkalai), kurį Egipto žyniai degindavo vakare, kad sukeltų malonius savo lankytojų sapnus. Antikoje žyniai drausdavo gerti vyną tris dienas iki klientas užmigdavo šventykloje, vildamasis susapnuoti dievą. Be to, žyniai draudė valgyti išvakarių dieną ir reikalavo, kad garbintojai miegotų ant dievui paaukotų avių kailių⁴⁹. Kitaip tariant, visose kultūrose ir religijose sapnas buvo laikomas ypač reikšmingu, daugelis svarbių religinių ritualų tiesiogiai siejami su informacija, gauta iš dievų per sapną⁵⁰.

Bendravimas su dievais per sapną arba dievų apsisireiškimas per sapną, sprendžiant iš vieno kito šaltinio, buvo žinomas ir baltams. S. Grunau liudijimu, Rikojote buvo „daug vaidilučių – vyrų ir moterų <...> jie ir jos

⁴⁵ Hesiodas. *Teogonija*. Iš senosios graikų kalbos vertė, paaiškinimus parašė bei vardų rodyklę sudarė Audronė Kudulytė-Kairienė. Baigiamąjį straipsnį parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 2002, 190.

⁴⁶ Gintaras Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura, 1995, 172–174.

⁴⁷ Pirmoji Samuelio knyga, kurią mes vadiname Pirmąja Karalių, 28: 6. *Šventasis Raštas. Senasis Testamentas*. Iš lotynų kalbos vertė arkivyskupas Juozas Jonas Skvireckas. Vilnius: Vaga, 1990.

⁴⁸ Ten pat, 3: 1–21.

⁴⁹ Robin Lane Fox. *Pagonys ir krikščionys Viduržemio pasaulyje nuo antro amžiaus iki Konstantino atsivertimo*. Iš anglų kalbos vertė Mantas Adomėnas. Vilnius: Aidai, 2006, 124–125.

⁵⁰ Gražina Gudaitė. *Asmenybės transformacija sapnuose, pasakose, mituose*. Vilnius: Tyto Alba, 2001, 79–80.

įgyja nuopelnų savo dievų akyse ir per miegus dievai su jais kalbasi ir moko žmones šventinti⁵¹.

Vaidilučiai, siekdami nusipelnyti bendravimo su dievais per sapnus ir kad dievai „mokytų juos laiminti žmones“; M. Pretorijaus liudijimu, turėdavo „uoliai melstis“. Iš to paties M. Pretorijaus pasakojimo aiškėja, kad bendrauti su dievais per sapnus gebėjo ne tik vaidilučiai, bet ir paprastos moterys, kurios „šėtono padedamos, dažnai gana tiksliai pataikydavo nusakyti būsimus dalykus“⁵².

Apie dievų apsiareiškimą per sapną duomenų pateikia ir Paulius Einhornas 1636 m. leistame veikalė „Latvių Kuršo kunigaikštystėje reformavimas“. Teigiama, kad maro ištikti žmonės „sapne būdavo raginami surengti samborį (sobar)“ ir atlikti pagoniškas apeigas, skirtas pagoniškiems dievams, jei nori „išsivaduoti iš šios negandos“⁵³.

Būtent taip – kaip transcendentalumo aktas – mitologų interpretuojama ir istorinė mitinė saktė apie Gedimino sapną. Didžiojo kunigaikščio nakvynė Šventaragio slėnyje – tai „sąmoningas atvykimas į šventą protėvių laidojimo ir deginimo vietą, kurioje tik ir galima inkubacija“⁵⁴; apsiareiškimas. Daugelio tyrinėtojų (A. J. Greimas, G. Beresnevičius, L. Astra) vieningai sutariama, jog galimybė perkelti sostinę iš Trakų į Vilnių randasi tik tai, kai Gediminas „sapnuodamas gauna dievų žinią – pranešimą“, kurį iššifruoja ir išaiškina tarpininkas – vyriausiasis žynys Lizdeika⁵⁵. Taip gaunamas ne tik dievų, bet dar ir žynių (Lizdeikos asmenyje) pritarimas.

Galima spėti, jog įvedus krikščionybę paplitę oneiriniai naratyvai (dažniausiai sapnuose pasirodo, kalba, pataria Švč. Mergelė Marija, Jėzus Kris-

⁵¹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*, t. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 111.

⁵² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVII amžius*, t. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, 277.

⁵³ Ten pat, 614.

⁵⁴ Inkubacija [lot. *incubatio*]: 1. sen. graikų ir romėnų paprotys palikti lignonius nakčiai šventovėse miegoti ant paaukoto gyvulio kailio, kad per miegą jie gautų iš dievų patarimų, kaip atgauti sveikatą. Prieiga internetu: <http://www.zodziai.lt/reiksme&word=Inkubacija&wid=8564>. Žiūrėta 2013 04 23.

⁵⁵ Algirdas Julijus Greimas. *Lietuvių mitologijos studijos*. Sudarė Kęstutis Nastopka. Vilnius: Baltos lankos, 2005, 551, 558. Gintaras Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura, 1995, 175. Dar žr. Lilijana Astra. Sakralybė senojoje lietuvių kultūroje. *Senovės baltų kultūra. Sakralieji baltų kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, 96.

tus⁵⁶) laikytini senosios tradicijos tąsa. Tokiuose siužetuose Marija kviečia dažniau lankytis bažnyčioje, nurodo, kaip elgtis norint pasveikti, išsigelbėti nuo pavojaus. Reikšminga aptariamajai temai ir tai, jog neretai sapnuose pasirodo Marijos atitikmuo – statulėlė, kuri lygiai taip pat, kaip ir pati Marija, sapnuojančiajam pataria, liepia, prašo, įspėja⁵⁷. Tokie pavyzdžiai rodo, jog susapnuoti šventojo (Dievo) statulą – tolygu sapnuoti patį šventąjį (Dievą).

4. Teofanija – dievų paliktos pėdos

Šios teofanijos lyg ir nelaikytinos tiesioginėmis akistatomis su dievais. Tai labiau buvusios akistatos pėdsakai, dėl kurių teofanija galima bet kada arba bent jau įmanoma tam tikru metu (per svarbiausias metines šventes, ištikus negandai ir t. t.). Vilniaus jėzuitų kolegijos 1603 m. ataskaitoje rašoma, kad „buvo rasta žmonių, kurie <...> manė, kad kažkokia dievybė slypi akmenyse; prietaringai juos garbino ir aukojo jiems dešimtąją visa ko dalį⁵⁸. Atsižvelgiant į tai, kas jau pasakyta apie dievų kitokybinį reiškimąsi, galima numanyti, jog šie akmenys dievų galių ženklais tapo dėl savo išskirtinių formų, vietų, kuriose guli, neįprastumo, dėl įvairių ženklų – „pėdų“ ant jų, kadaise paliktų senųjų dievų.

Daugelyje religijų žinomi dievų arba šventųjų (kartais ir demonų) kojų atspaudai (kaip jų apsišreiškimo, galios, prižiūrimos erdvės ženklas?). Šiaurinės Europos teritorijoje dievų pėdų atspaudai žinomi dar iš akmens amžiaus⁵⁹. Senovės Egipte dievų pėdomis paženklinta buvo ne viena šventykla⁶⁰. Daugelyje budizmo šventyklų nuo Ceilono iki Korėjos galima aptikti Budos kojų atspaudus, paliktus ant akmens plokščių kaip apsilankymo šventovėje ženklą⁶¹. Legendos liudija, kad Budos pėdos matomos

⁵⁶ Vita Ivanauskaitė. *Žemaičių sapnai: tekstų folkloriškumas ir kontekstų reikšmė. Tautosakos darbai*, t. XXXIV. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

⁵⁷ Aušra Kairaitytė. Religinės patirtys lietuvių folkloro naratyvuose. *Soter*, nr. 43 (71), 2012, 71–87.

⁵⁸ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*, t. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 629.

⁵⁹ Валерий Владимирович Евсюков. *Мифы о вселенной*. Новосибирск: Наука, 1988, 105.

⁶⁰ A Contribution to the Ancient Popular Religion. *Acta ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest: Magyar Tudomány Akadémia 1968, 17.

⁶¹ Maksymilian Baruch. *Boże stópki. Archeologia i folklor kamieni z wyzłobionymi śladami stóp*. Warszawa, 1907, 108. Pasak Antano Andrijausko, tai laikotarpis, kai Budos atvaizdas buvo pakeičiamas abstrakčiais simboliais (tuščio sosto, basų kojų pėdsakų, žirgo be

ir ant mėnulio paviršiaus⁶². Įvairių šalių krikščionių bažnyčiose ar kitose Švč. Mergelės Marijos pasirodymo vietose saugomi stebuklingo apsilankymo metu jos paliktų pėdų atspaudai⁶³. Musulmonai garbina Mahometo pėdos atspaudą⁶⁴, taip pat legendinio žirgo Burako, ant kurio Mahometas pakilo į dangų, paliktą ženklą⁶⁵.

Lietuvoje XX a. viduryje, P. Tarasenkos duomenimis, būta apie 150 akmenų su „įvairiomis pėdomis“, tačiau nemaža jų dalis iki to laiko jau buvo suskaldyta ir sunaudota įvairioms statyboms⁶⁶. XXI a. pradžioje, pasak V. Vaitkevičiaus, taip pat yra išlikę apie 150 akmenų su įdubimais – „pėdomis“⁶⁷. Pėdų atsiradimą akmenyse liaudies padavimai aiškina įvairiai. Pasakojama, kad savo pėdsaką ant akmens yra palikęs velnias, dar Dievas, Švč. Mergelė Marija, Marija ir kūdikėlis Jėzus, angelas, šv. Povilas, Laumė. Vis dėlto daugiau kaip pusės pėdų akmenyse autorius yra velnias⁶⁸. Galima numanyti, jog velnias šiuose padavimuose atsirado dėl ikikrikščioniškojo laikotarpio religijos demonizavimo, t. y. pakeitė kurį nors senojo tikėjimo dievą. Dievišką tokių pėdų prigimtį rodo tai, jog tokie akmenys laikomi stebuklingais, turinčiais gydomųjų galių, tose pėdose susikaupęs vanduo plačiai naudojamas liaudies medicinoje, o tai, kaip jau yra taikliai pažymėjusi Bronislava Kerbelytė, „visiškai nesiderina su velnio – gundytojo ir piktosios dvasios paveikslu“⁶⁹. Kaip tik dėl šios priežasties dalis pėdų dėl krikščionybės įtakos ilgainiui galėjo būti priskirta Švč. Mergelėi Mari-

raitelio), kurie turėjo išreikšti neregimosios dievybės buvimo idėją. Ilgainiui šiuos abstrakčius simbolius, veikiant mahajanos krypties budizmo estetikai, išstūmė antropomorfiniai skulptūriniai ir tapybiniai Budos atvaizdai (žr. Antanas Andrijauskas. Mathuros ir Gandharos mokyklų skulptūra klasikinės indų civilizacijos kontekste. *Logos*, nr. 52. 2007, 116).

⁶² Edward H. Schafer. *Pacing the Void. Tang Approaches to the Stars*. Berkeley: University of California Press, 1977, 180.

⁶³ Michael Graff, Heinz-Jürgen Förg, Hermann Scharnagl. *Marija. Apsireiškimai, stebuklai, vizijos*. Vilnius: Lektūra, 2000.

⁶⁴ Maksymilian Baruch. *Boże stópki. Archeologia i folklor kamieni z wyzlobionymi śladami stóp*. Warszawa, 1907, 27–99.

⁶⁵ Валерий Владимирович Евсюков. *Мифы о вселенной*. Новосибирск: Наука, 1988, 104.

⁶⁶ Petras Tarasenka. *Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius, 1958, 20.

⁶⁷ Vykintas Vaitkevičius. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius: Diemedis, 2003, 87.

⁶⁸ Petras Tarasenka. *Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius, 1958, 20–24; Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987, 67–68.

⁶⁹ Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius: Vaga, 1970, 78.

jai, angelams, Jėzui, šv. Povilui. Beje, panašios nuomonės laikėsi ir lenkų archeologas M. Baruchas, teigdamas, kad pėdas akmenyse iškalė žmonės, „simboliškai vaizduodami pagoniškų dievų pėdas, vėliau skirtas krikščionybės kultui“⁷⁰.

5. Zoomorfinė teofanija

Prisimintina, jog egiptiečių dievai ankstyvuojau laikotarpiu buvo įsivaizduojami ir apsireikšdavo zoomorfiniu pavidalu (vėliau išliko zoomorfinė simbolika). Egiptiečių mitologijoje (IV–III tūkst. pr. Kr.) kiekviename nome (ikivalstybiniai administraciniai vienetai) garbino savo šventąjį gyvūną ir savo vietinį dievą, ypač turintį zoomorfinių bruožų. Niekur kitur nėra tokio ryškaus zoomorfizmo. Apis – vaisingumo dievas vaizduojamas jaučiu, Chnumas – vaisingumo ir puodininkystės dievas – avinu, vėliau vyru su avino galva, Basta – džiaugsmo ir pramogų deivė vaizduojama moterimi su katės galva, Anubis – mirusiųjų pasaulio valdovas, požemio dievas – vyru su šuns arba šakalo galva, Izidė – derlingumo, vandens ir vėjo deivė, moteriškumo ir šeiminės ištikimybės simbolis vaizduojama karve ar moterimi su karvės galva⁷¹.

Zoomorfiniu pavidalu žemėje galėjo pasirodyti daugelis graikų dievų. Antai Dzeusas, pasivertęs gulbe, aukso lietumi apvaisina Danają, jaučiu pasiverčia mite apie Europos pagrobimą; Dionisas gali pasiversti ar apsireikšti jaučiu, ožiu, liūtu, Demetra – kumele; Poseidas kartais vaizduojamas ir regimas eržilu, Atėnė pranašauja pelėda, Dzeusą – erelis, Asklepiją – gyvatės ir t. t.⁷²

Zoomorfinė teofanija (kaip ir zoomorfizmo reiškinyms apskritai) gali būti ir yra aiškinamas įvairiai. Vienas ryškiausių požymių – jau minėta *kitokybė*, kuri sykiu gali būti arba yra šventybiška, dieviška kategorija⁷³, pasireiškianti per gyvūnišką atributiką (ragų, nagų, geluonies, ilčių ir pan.) bei įvairias kitas savybes (chtoniškumą, vaisingumą, gajumą, gebėjimą atsinaujinti – išsinerti iš senos odos ir t. t.).

⁷⁰ Maksymilian Baruch. *Boże stópki. Archeologia i folklor kamieni z wyzlobionymi śladami stóp.* Warszawa, 1907, 16–17.

⁷¹ *Мифы народов мира*, т. 1. Главный редактор С. А. Токарев. Москва: Научное издательство „Большая российская энциклопедия“, 1997; 420–426, 321–335, 463–466.

⁷² Ten pat, 321–335, 463–466.

⁷³ Gintaras Beresnevičius. *Religijotyros įvadas*. Vilnius: Aidai, 1997, 159.

Baltų religijos ir mitologijos XIII–XVII a. šaltinių analizė rodo, jog bene labiausiai ir dažniausiai baltų dievai apsiereiškia žalčio pavidalu. M. Pretorijus teigia skaitęs vienoje Ordino kronikų, jog žaltys galindų yra tapatinamas su Patrimpu: „kai galindai norėjo pulti Mozūriją ir per pietus ilsėjosi prie vieno ežero, per ežerą plaukė žaltys, [tai matydami] jie laimingai šaukė: „mūsų dievas Patrimpas su mumis. Taigi kilkime, traukime toliau“⁷⁴.

Senųjų dievų apsiereiškimu žalčio pavidalu reikėtų laikyti ir daugelio XVI–XVII a. autorių darbuose randamus pavyzdžius⁷⁵. Štai Jokūbo Lavinskio laiške (1583 m.) rašoma, jog jeigu jaunamartė žemės deivei dar nieko nebuvo paaukojusi, paskui ją nuolat sekiodavęs žaltys, o „jeigu įprastiniu metu aukojimai nebūdavo atliekami <...>, tų namų žmogui arba gyvuliui sutraukdavę kurią nors kūno dalį, arba kelyje ar ant slenkščio sutiktas žaltys atsigręžęs jį puldavo. Taip pat atsitikdavę, jeigu kas nors kur nors rastą žaltį užmušdavęs arba kaip nors sužalodavęs“⁷⁶. Panaši informacija žinoma ir iš kitų to paties laikotarpio šaltinių – 1549 m. „Maskvos istorijos komentarų“; 1611 m. išspausdintos „Europinės Sarmatijos kronikos“ bei Vilniaus jėzuitų kolegijos 1604 m. ataskaitos. Čia teigiama, kad vyrui, užmušusiam namų dievą – gyvatę, sudarkomas veidas; užmušusiam žaltį pasirodo į juodą žmogų panaši būtybė ir grasina atkeršyti; „tiki, kad žalčiuose slypi dievybė“⁷⁷.

Atskirai aptartinas 1620 m. jėzuitų ordino vizitoriaus laiškas, iš kurio sužinome, jog vaikas visada nešiojosi savo dievą – dvi žalčio galvas po kaklu pakabintame medžiaginiame maišelyje. Šis pavyzdys rodo baltus tikėjus, kad dievai galėjo įsikūnyti į kišeninius ar kitokius atvaizdus. Išėitų, kad ir apsiereišksti per tokius atvaizdus – taip pat.

Dievo, apsiereiškiančio žalčio pavidalu, pavyzdžių išliko ir tautosakoje. Pirmiausia čia minėtinos latvių mitologinės dainos, kuriose žalčio pavidalu pasirodo karvių globėja Mara:

⁷⁴ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVII amžius*, t. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, 264.

⁷⁵ Plačiau žr. Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010, 413–418.

⁷⁶ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*, t. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 608.

⁷⁷ Ten pat, 396, 497, 630.

Melna odze ietecēja	Juodas žaltys išliaužė
Mana govu laidarā;	Į mano karvidę;
Tā nebija melna odze,	Tai nebuvo juodas žaltys,
Tā bij' govu Māršaviņa ⁷⁸ .	Tai buvo karvių Maršavinia.

Aitvaras, kaip žinoma, lietuvių ir latvių sakmėse taip pat dažniausiai pasirodo ugninio žalčio pavidalu⁷⁹.

Išvardytieji pavyzdžiai leidžia daryti prielaidą, kad žalčiai baltų mitologijoje gali būti interpretuojami ne tik kaip mediumai tarp dievų ir žmonių (toks požiūris itin ryškus G. Beresnevičiaus darbuose), bet ir kaip patys dievai, pasirodantys, apsireiškiantys zoomorfiniu pavidalu.

6. Dendromorfinė teofanija

Apie dievo apsireiškimo medyje (medžio pavidalu) galimybę jau užsiminta ankstesniame poskyryje. H. Latvio aprašytą iš „medžio išaugusį dievą“ G. Beresnevičius pripažįsta sykiu esant ir epifanija, ir teofanija. Beje, baltai čia toli gražu nėra pirmeiviai. Dievo medyje vaizdinys žinomas egiptiečiams (Ozyris palmėje⁸⁰), graikams (Adonis gimęs iš medžio), skandinavams (Odinas Igdrasilio medyje)⁸¹, taip pat interpretuotinas ir krikščionių Kristus ant kryžiaus. Lygia greta prisimintina prūsų dievų trijulė Ramovės ažuole.

H. Latvio pasakojimą esmingai papildoma M. Pretorijus, parodydamas, kokias ir kas gali atlikti apeigas, kad dievas apsiireikštų, t. y. įsikurtų medyje: „...vaidila, sužinojęs apie tokią vietą arba tokį medį, turėdavo tris dienas ir tris naktis pasninkauti ir šauktis savo dievo, kad šis persikeltų į tą medį ir jį laikytų vertu ateinantiems pas jį žmonėms čia pat per jį teikti pagalbą. Per pasninkavimą ir meldimąsi, sakė jis, dievas nusileidžia žemyn į medį, su gerai girdimu ūžesiu, o dažnai ir su smarkiu šnabždėjimu. Tačiau jei

⁷⁸ Krišjānis Barons, Henrijs Visendorfs. *Latvju Dainas*, 1–6 sēj. Rīga, Pēterburga, 1894–1915, nr. 32446.

⁷⁹ Norbertas Vėlius. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimės. Laumės. Aitvarai. Kaukai. Raganos. Burtininkai. Viltakiai*. Vilnius: Vaga, 1977, 67–69; 93–96; 148–153; 183; 220.

⁸⁰ Vienas mitas pasakoja, kad Ozyrio kūnas buvo įmestas į upę, išmestas pakrantėje ir palaidotas dideliame medyje (savotiškame Džede), kuris apaugojo jo kūną. Jį atrado ir iš medžio išvadavo deivė Izidė.

⁸¹ *Мифы народов мира*, т. 1. Главный редактор С. А. Токарев. Москва: Научное издательство „Большая Российская энциклопедия“, 1997, 396–406.

šito šnabždėjimo trečią dieną nepasigirdavo, tai jis [vaidila] turėdavo eiti šalin ir po kelių dienų grįžti, dvi dienas pasninkauti ir melstis, jei ir tada dievas nenusileisdavo, turėdavo įsirėžti į krūtinę, kad kraujas tekėtų, o jei ir tada nepasigirdavo maurojimo, tai turėdavo atsinešti savo vaiko kraujo ir medį patepti, kad jis, dievas, skirtų jį savo būstu. Tada (jų nuomone) dievas tikrai įsikursiąs medyje ir turi būti aukojamos aukos, arba, kaip jis sako, atliekamos išskilmės⁸².

Dievo medyje idėja regima ir iš kito M. Pretorijaus užrašyto pasakojimo: „kartą vienas bernas <...> norėjęs nukirsti kadagį, bet jam du kartus tai daryti draudęs balsas ir jis to nepadaręs“⁸³.

Dendromorfinės teofanijos galimybę, tikimybę bent iš dalies paremia gausiai užrašyti pasakojimai apie pagarbą ypatingiems medžiams⁸⁴, su krikščionyste prie jų arba jų vietoje atsiradusios koplytėlės ar šventųjų atvaizdai. Akivaizdi dievų apsiareiškimo per medį galimybė matoma ir iš latvių mitologinių dainų:

Kupla liepa izaugusi	Plāčiasākē liepa išaugo
Manā govu laidarā;	Mano karvidėje;
Tā nebija kupla liepa,	Tai nebuvo plāčiasākē liepa,
Tā bij mana govu Laime ⁸⁵ .	Tai buvo mano karvių Laimē.

⁸² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVII amžius*, t. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, 237–238.

⁸³ Ten pat, 266–267.

⁸⁴ Itin daug tokių liudijimų užrašė M. Pretorijus. Minėtinas pasakojimas apie Ragainės apskrityje augusį ąžuolą, kurį vietiniai ypač gerbė ir nuo kurio „sykį bedievis ir lengvabūdis žmogus iš piktos valios nulaužė kelias ąžuolo šakas ir tyčiodamasis jas sumindžiojo kojomis ir kad tuojau po to nuo tos rankos, kuria šaką nulaužė, paskui ir nuo kojos, kuria šaką mindžiojo, nusilupusi oda...“; taip pat pasakojimas apie rumbuotą ąžuolą: „Senovės prūsai ne kiekvieną ąžuolą arba medį laikė šventenybe, bet paprastai tik rumbuotus, tai yra, kurie keistai būdavo suaugę ir visus kitus pranokdavo aukščiau bei pločiau. Ypač jei juose būdavo amalo – šitokie ąžuolai nadruvių bei skalvių slapčia dar tebegarbinami...“; apie eglę Nybūdžių parapijoje, prie kurios rinkdavosi ligoniai: „prie šios eglės susibėgdavo dideli ir maži ne vien iš Nadruvos ir Skalvos, bet ir iš Žemaitijos bei Lietuvos ir čia aukodavo audinių skiautes, keliaraiščius, kartais ir drabužius, taip pat pinigų. Jie taip pat manydavo, kad luošas arba trūkiu sergantis žmogus, perėjęs tarp tų dviejų šakų, pasveiks...“ (*Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVII amžius*, t. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, 230–232).

⁸⁵ Krišjānis Barons, Henrijs Visendorfs. *Latvju Dainas*, 1–6 sēj. Rīga, Pēterburga, 1894–1915, nr. 2242.

Apskritai, jeigu pripažįstame, kad senieji baltų dievai galėjo apsireikšti per akmeninius stabus (akmenis su pėdomis), per gyvūnus, tai lygiai taip pat turėtume pripažinti, kad dievai galėjo apsireikšti ir per ypatingus (kitoniškai išaugusius, senus) medžius. N. Kardelio žodžiais tariant, kokio nors pagoniško dievo statula ar šiaip atvaizdas jo kūrėjų gali būti suvokiamas ne tik kaip tos dievybės simbolis, bet ir kaip pati simbolizuojama dievybė⁸⁶. Tačiau dievai nėra identifikuojami ir apskritai neapsireiškia jokia pavidalu tiems, kurie nėra „matantys“, „girdintys“ ar „žinantys“.

Apibendrinimas

Atrinkti ir aptarti pavyzdžiai gal ir neleidžia daryti didesnių apibendrinimų, tačiau vieną kitą hipotezę galima suformuluoti.

1. Baltų dievai, regis, apsireiškėdavo tikintiesiems ne tik per įvairius objektus, gamtos reiškinius, gyvūnus, bet ir antropomorfiniu ar antropomorfiniam artimu pavidalu. Iš esmės skirtini trys teofanijų būdai: a) per objektus ir reiškinius; b) tiesiogiai, t. y. „akis į akį“; c) per sapnus.
2. Įvairias teofanijas matyti, girdėti, jausti, patirti per sapną, regis, galėjo visi – tiek kilmingieji, tiek ir prastuomenė. Tačiau didesniąją dalį tokių teofanijų galėjo išaiškinti tik kulto tarnai (krivis, vaidila, vaidilučiai). Tik jų galioje greičiausiai buvo ir dievų iššaukimo, prisikvietimo teisė.
3. Kritinėmis gyvenimo akimirkomis (karo metas, sunki liga, senųjų dievų atsižadėjimas) dievai galėjo apsireikšti visiems. Toks apsireiškimas laikytinas tiesioginiu, t. y. „akis į akį“, todėl joks tarpininkas čia nereikalingas.
4. Visais atvejais fiksuojamas apsireiškiančių dievų kitoniškumas. Net ir antropomorfiniu pavidalu apsireiškiantys dievai visada turi jų kitoniškumą, t. y. dieviškumą, liudijančių bruožų.

⁸⁶ Naglis Kardelis. Filosofiniai religinių simbolių aspektai. *Senovės baltų kultūra. Sakralieji baltų kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, 61.

Literatūra ir šaltiniai

- Andrijauskas 2007 – Antanas Andrijauskas. Mathuros ir Gandharos mokyklų skulptūra klasikinės indų civilizacijos kontekste. *Logos*, nr. 52. 2007.
- Astra 2012 – Lilijana Astra. Sakralybė senojoje lietuvių kultūroje. *Senovės baltų kultūra. Sakralieji baltų kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- Balys 1998 – Jonas Balys. *Raštai*, t. 1. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Balsys 2010 – Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, duosios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010.
- Balsys 2012 – Rimantas Balsys. Lietuvių ir prūsų dievų atvaizdai rašytinių šaltinių duomenimis. *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 1 (87).
- Barons 1894–1915 – Krišjānis Barons, Henrijs Visendorfs. *Latoju Dainas*, 1–6 sēj. Rīga, Pēterburga, 1894–1915
- Baruch 1907 – Maksymilian Baruch. *Boże stópki. Archeologia i folklor kamieni z wyzlobionymi śladami stóp*. Warszawa, 1907.
- Basanavičius 1993 – *Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius*. Pirmą knygą. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993.
- Basanavičius 1995 – *Lietuviškos pasakos įvairios. Surinko Jonas Basanavičius*. Antra knyga. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1995.
- Basanavičius 1998 – *Iš gyvenimo vėlių bei velnių. Surinko Jonas Basanavičius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Beresnevičius 1995 – Gintaras Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura, 1995.
- Beresnevičius 2001 – Gintaras Beresnevičius. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.
- Beresnevičius 2004 – Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių mitologija ir religija. Sisteminė studija*. Vilnius: Tyto alba, 2004.
- Eliade 1997 – Mircea Eliade. *Šventybė ir pasaulietiškumas*. Iš prancūzų kalbos vertė Petras Račius. Vilnius: Mintis, 1997.
- Elisonas 1935 – Jurgis Elisonas. Dievas Senelis. *Mūsų tautosaka*, t. 9. Red. prof. Krėvė Mickevičius. Kaunas, 1935.
- Fox 2006 – Robin Lane Fox. *Pagonys ir krikščionys Viduržemio pasaulyje nuo antro amžiaus iki Konstantino atsivertimo*. Iš anglų kalbos vertė Mantas Adomėnas. Vilnius: Aidai, 2006.
- Graff 2000 – Michael Graff, Heinz-Jürgen Förg, Hermann Scharnagl. *Marija. Apsireišimai, stebuklai, vizijos*. Vilnius: Lektūra, 2000.
- Greimas 2005 – Algirdas Julijus Greimas. *Lietuvių mitologijos studijos*. Sudarė Kęstutis Nas-topka. Vilnius: Baltos lankos, 2005.
- Gudaitė 2001 – Gražina Gudaitė. *Asmenybės transformacija sapnuose, pasakose, mituose*. Vilnius: Tyto Alba, 2001
- Hesiodas 2002 – Hesiodas. *Teogonija*. Iš senosios graikų kalbos vertė, paaiškinimus parašė bei vardų rodyklę sudarė Audronė Kudulytė-Kairienė. Baigiamąjį straipsnį parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 2002.
- Homeras 1981 – Homeras. *Iliada*. Iš graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1981.
- Homeras 1979 – Homeras. *Odisėja*. Iš graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1979.

- Ivanauskaitė 2007 – Vita Ivanauskaitė. Žemaičių sapnai: tekstų folkloriškumas ir kontekstų reikšmė. *Tautosakos darbai*, t. XXXIV. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
- Kairaitytė 2012 – Aušra Kairaitytė. Religinės patirtys lietuvių folkloro naratyvuose. *Soter*, nr. 43 (71), 2012.
- Kardelis 2012 – Naglis Kardelis. Filosofiniai religinių simbolių aspektai. *Senovės baltų kultūra. Sakralieji baltų kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- Kerbelytė 1970 – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius: Vaga, 1970.
- Kvietkauskas 1985 – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Atsakingasis redaktorius V. Kvietkauskas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985.
- Laurinkienė 1996 – Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Mickevičius 1935 – *Mūsų tautosaka*, t. 9. Red. prof. Krėvė Mickevičius. Kaunas, 1935.
- Petraitis 1991 – *Religijotyros žodynas*. Sudarytojas Romualdas Petraitis. Vilnius: Mintis, 1991.
- Schafer 1977 – Edward H. Schafer. *Pacing the Void. T'ang Approaches to the Stars*. Berkeley: University of California Press, 1977.
- Skvireckas 1990 – Pirmoji Samuelio knyga, kurią mes vadiname Pirmąja Karalių, 28: 6. *Šventasis Raštas. Senasis Testamentas*. Iš lotynų kalbos vertė arkivyskupas Juozas Jonas Skvireckas. Vilnius: Vaga, 1990.
- Tarasenka 1958 – Petras Tarasenka. *Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius, 1958.
- Tatariūnienė 2001 – Rita Tatariūnienė. Dievas, keliaujantis inkognito. *Liaudies kultūra*, nr. 1 (76), 2001.
- Uždavinys 2006 – Algis Uždavinys. *Simbolių ir atvaizdų interpretacijos problema senovės civilizacijose*. Vilnius: Sophia, 2006.
- Vaitkevičius 2003 – Vykintas Vaitkevičius. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius: Diemedis, 2003.
- Vernant 1991 – Jean-Pierre Vernant. *Mortals and Immortals. Collected Essays*. Edited Froma I. Zeitlin. Princeton: University Press, 1991.
- Vėlius 1977 – Norbertas Vėlius. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimės. Laumės. Aitvarai. Kaukai. Raganos. Burtininkai. Viltakiai*. Vilnius: Vaga, 1977.
- Vėlius 1987 – Norbertas Vėlius. *Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis. Foklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
- Vėlius 1996 – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- Vėlius 2001 – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVI amžius*, t. 2. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001.
- Vėlius 2003 – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. XVII amžius*, t. 3. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003.
- Евсюков 1988 – Валерий Владимирович Евсюков. *Мифы о вселенной*. Новосибирск: Наука, 1988.
- Токарев I 1997 – *Мифы народов мира*, т. 1. Главный редактор С. А. Токарев. Москва: Научное издательство „Большая российская энциклопедия“, 1997.
- Токарев II 1997 – *Мифы народов мира*, т. 2. Главный редактор С. А. Токарев. Москва: Научное издательство „Большая российская энциклопедия“, 1997.

Rimantas Balsys

BALTIC THEOPHANY

Summary

This article, based upon information provided in written sources from the 13th to 17th centuries and on works of folklore from the 19th and 20th centuries (especially myths and legends passed orally), attempts to determine the state of affairs that prevailed between gods and men in the pre-Christian period and for at least two centuries after conversion to Christianity, and whether there were known deities who appeared to soldiers and farmers whose manner, time, place and other aspects of revelation are possible to reconstruct.

1. The gods of the Balts, it appears, revealed themselves in anthropomorphic or nearly anthropomorphic form as well as in the form of different objects, animals and expressions of the natural world. Three types of theophany stand out: a) through objects and expressions of nature; b) directly, “face to face”; c) through dreams.
2. Everyone, both the nobility and the common folk, were, apparently, able to see, hear, feel and experience different sorts of theophanies through dreams. Only the servants of the cult (*krivis*, *vaidila*, *vaidilučiai*), however, were able to interpret the greater portion of these theophanies. Most likely, the right to invoke the gods was also their exclusive domain.
3. During crises (war, grave disease, renunciation of the old gods) the gods were able to appear to everyone. This sort of theophany is considered to be of the direct kind, i.e., “face to face”, thus no mediator was required.
4. The other-worldly or alien nature of the gods revealing themselves is found in all cases. Even deities manifesting themselves anthropomorphically always retain this other-worldliness, i.e., certain features demonstrating their divinity.